

Stipe Kljaić, *Nikada više Jugoslavija. Intelektualci i hrvatsko nacionalno pitanje (1929–1945)*, Hrvatski Institut za Povijest, Zagreb 2017, ss. 436.

doi.org/10.14746/bp.2019.26.21

Każdy „byt polityczny” posiada swoje zaplecze intelektualne. Nie inaczej było w przypadku *Niezależnego Państwa Chorwackiego (Nezavisna Država Hrvatska; NDH; 1941–1945)*, które było dziełem nie tylko ustaszy, ale i sympatyzujących z nimi pisarzy, historyków, filozofów czy językoznawców. Przez cały okres międzywojenny rozwijali oni myśl o niepodległym państwie Chorwatów. Z drugiej strony środowisko to nigdy nie było monolitem. Mimo wspólnego marzenia o wolnej Chorwacji, jego przedstawiciele należeli do różnych frakcji i koterii, nierzadko rywalizujących ze sobą. O intelektualistach, którzy spierali się o kształt i rolę polityczno-historyczną Chorwacji traktuje książka pt. *Nigdy więcej Jugosławii. Intelektualiści i chorwacka kwestia narodowa (1929–1945)*, autorstwa Stipe Kljaicia z Chorwackiego Instytutu Historycznego w Zagrzebiu.

Recenzowana monografia jest uzupełnioną, poprawioną pracą doktorską, którą S. Kljaić obronił w 2015 r. na Wydziale Filozoficznym Uniwersytetu w Zagrzebiu. Jej recenzentami są uznani historycy: Mario Jareb, Davor Kovačić i Ivo Banac. Praca składa się z siedmiu rozdziałów. Na końcu jest indeks osobowy, co w tego typu publikacjach jest koniecznością, zważywszy dużą liczbę osób, które przewijają się na kartach książki. Na bazę źródłową składają się głównie tzw. zbiory osobowe, pozyskane z Archiwum Państwowego w Zagrzebiu (*Hrvatski državni arhiv*), oddziału rękopisów zagrzebskiej Biblioteki Narodowej i Uniwersyteckiej, archiwum Papieskiego Instytutu Chorwackiego im. Św. Hieronima w Rzymie (*Arhiv Papinskog hrvatskog zavoda sv. Jeronima*), jak również belgradzkiego Archiwum Jugosławii (*Arhiv Jugoslavije*). Ponadto, jak to z reguły bywa w przypadku prac poświęconych intelektualistom, za źródła posłużyły rozprawy monograficzne, broszury i artykuły pisane przez poszczególnych bohaterów książki. Należy dodać, że monografia stanowi element większego projektu naukowego o nazwie *Chorwacja w XX wieku: modernizacja w warunkach pluralizmu i monizmu (Hrvatska u 20. stoljeću: modernizacija u uvjetima pluralizma i monizma)*, który realizuje Zdenko Radelić, chorwacki badacz dziejów współczesnych.

Konstrukcja pracy jest chronologiczna, począwszy od stworzenia państwa jugosłowiańskiego (w latach 1918–1929 nazywanego *Królestwem Serbów, Chorwatów i Słowenów* a w okresie 1929–1941 *Królestwem Jugosławii*), skończywszy na upadku *Niepodległego Państwa Chorwackiego* w 1945 roku. Za najciekawsze uważam dwa pierwsze rozdziały. W pierwszym (*Povojena nacija*), najbardziej obszernym, bo liczącym prawie sto stron, S. Kljaić wprowadza czytelnika w świat chorwackich intelektualistów z końca lat dwudziestych XX wieku. A co to za świat? Odkładając na bok różnice wynikające z uwarunkowań historycznych czy geograficznych, jest to rzeczywistość porównywalna z tym, co charakteryzowało elity intelektualne *Drugiej Rzeczy-*

pospolitej. Życie społeczno-polityczne w obu państwach zdominował system autorytarny, co zrodziło sprzeciw części środowisk i zradykalizowało ich stosunek do władz.

Poprzez analizę poglądów poszczególnych intelektualistów, Autor rozwija refleksję o implementacji dziedzictwa Ante Starčevicia przez tych chorwackich intelektualistów, którzy pod koniec lat trzydziestych wsparli ruch ustaszy. Ważnym wątkiem, przewijającym się w recenzowanej pracy, jest zagadnienie wpływu Kościoła katolickiego na świadomość chorwackiej elity intelektualnej. Aby wyjaśnić to zjawisko, S. Kljaić sięgnął poza przyjęte w książce cezury chronologiczne, do czasów austro-węgierskich (str. 61–63). Dzięki temu zabiegowi czytelnik otrzymał opis zmian, jakie zaszły w ramach tzw. chorwackiego katolicyzmu, począwszy od nurtu liberalnego, którego reprezentantem pod koniec XIX wieku był Josip Juraj Strossmayer (1815–1905), po stanowiska konserwatywne i nacjonalistyczne, kojarzone chociażby z osobą arcybiskupa Sarajewa Josipa Stadlera (1843–1918).

W zróżnicowanym merytorycznie rozdziale pierwszym znalazły się także: opis sytuacji *Chorwackiej Partii Chłopskiej*, prowadzonej przez Stjepana Radicia i Vladimira Mačka oraz charakterystyka ruchu komunistycznego na gruncie chorwackim. Autor przedstawił proces stopniowej utraty rzeczywistych wpływów politycznych przez ludowców na rzecz komunistów. Dużo uwagi poświęcił także biografii politycznej Miroslava Krleży (1893–1981). Szkoda, że stosunkowo niewiele miejsca zajmują uwagi na temat dorobku jugosłowiańskiego pisarza politycznego i polityka Milovana Đilasa (1911–1995), zwłaszcza z początkowej fazy działalności.

W rozdziale drugim, pt. *Antemurale Christianitas protiv narodnoga jedinstva*, przeanalizowany został dyskurs o istocie „chorwackości”, prowadzony w ramach chorwackiej elity intelektualnej, głównie w kontekście kulturowym (np. Filip Lukas) i rasowym (np. Mladen Lorković). Autor zwrócił uwagę na różnice w postrzeganiu kwestii współistnienia państwowego Serbów i Chorwatów oraz percepcji narodu chorwackiego z perspektywy regionalnej, np. dalmatyńskiej. W książce nie zabrakło badań nad liberalizmem, komunizmem i nacjonalizmem, definiowanych na gruncie chorwackim. W rozdziałach trzecim i czwartym warto zwrócić uwagę na rozważania dotyczące bardzo zróżnicowanych postaw, przyjmowanych przez poszczególnych intelektualistów względem faszyzmu i nazizmu. Dużo uwagi Autor poświęcił katolickiej krytyce liberalizmu i komunizmu. W jego optyce, przełomowym dla chorwackiego nacjonalizmu myślicielem i politykiem był Ivo Pilar, który jednocześnie hołdował poglądom liberalnym. Chorwacki nurt liberalny umacniał się wśród Chorwatów w latach dwudziestych XX wieku, a jego rzecznicy nierzadko sympatyzowali także z ideą jugosłowiańską. Tak było do chwili, gdy Aleksander Kardordević, dokonując w 1929 r. zamachu stanu, wprowadził władzę dyktatorską¹ i pogrzebał nadzieje chorwackiej klasy średniej na budowę państwa demokratycznego, wspólnotowego. W tych okolicznościach liberałowie zbliżyli się do nacjonalizmu i kręgów klerkalnych, radykalizując swoje stanowiska.

¹ [...] *uzurpirao svu vlast*.

W rozdziale piątym (*Hrvatsko pitanje u ratu*) Autor obrazowo ukazał dysproporcje pomiędzy rzeczywistością NDH a poglądami chorwackich elit. Szczególnie interesująco wypadają w tym przypadku rozważania o krytyce poczyznań Ante Pavelicia, formułowanej przez poszczególnych myślicieli i pisarzy podczas II wojny światowej. Różnice w opiniach dotyczyły sprawowania rządów, granic czy terytorium państwa, ze szczególnym uwzględnieniem roli Bośni i Hercegowiny w charakterystyce narodowej oraz państwowej Chorwatów. Niestety Autor dość ogólnikowo opisuje zagadnienie przynależności narodowej muzułmanów w refleksji chorwackich elit intelektualnych. A przecież właśnie stanowisko i działania tej ludności walnie przyczyniły się do klęski NDH w walce z ruchem komunistycznym².

W ostatnim rozdziale (*Jugoslavija od Ravne Gore do Jajca*) przedstawione zostało zagadnienie percepcji przez chorwackie elity intelektualne klęski NDH w 1945 roku. Niestety Autor nie wychodzi poza tę granicę czasową, przez co w książce niewiele jest informacji o stosunku bohaterów książki do zbrodni, popełnionych przez władze ustaszowskie, a ujawnianych po zakończeniu działań wojennych.

Stipe Kljaić napisał pracę, która z pewnością będzie ważna dla osób interesujących się intelektualnymi i społecznymi uwarunkowaniami, leżącymi u podstaw NDH. Omawiając postawy poszczególnych intelektualistów, kreśli on interesujący obraz ich wyborów politycznych. Pokazuje, w jaki sposób myślenie o państwie i narodzie chorwackim zmieniało się w kolejnych okresach. Książka jest napisana przystępnie, widać ogrom pracy włożony w zebranie i analizę materiału. Nie jest ona jednak pozbawiona wad. Przede wszystkim można odnieść wrażenie, że Autor utożsamia Jugosławię wyłącznie z serbskim nacjonalizmem, pomijając inne nurty polityczne. O ile zauważa on zróżnicowanie w ramach chorwackiego nacjonalizmu, tak w zasadzie nie czyni rozróżnienia w stosunku do rzeczników programu jugosłowiańskiego na gruncie chorwackim. W książce nie pojawia się chociażby Frane Ilesić. Był on co prawda Słoweńcem, ale wywierał duży wpływ na życie intelektualne Zagrzebia, pracując jako profesor na miejscowym uniwersytecie. Osób, które postrzegały Jugosławię jako kraj, gdzie mimo problemów mogli ze sobą współistnieć Słoweńcy, Chorwaci i Serbowie było więcej, także wśród Chorwatów. Odnoszę wrażenie, że książka, która w tytule dotyczy intelektualistów chorwackich, wyczerpująco prezentuje poglądy przedstawicieli tylko jednego nurtu. Dzieje się to ze szkodą dla całościowego oglądu chorwackich elit intelektualnych.

Podsumowując, *Nikad više Jugoslavije* to dobrze napisana monografia naukowa o zróżnicowanej merytorycznie narracji i przekonującej bazie źródłowej. Zasluguje na uwagę, ponieważ pozwala zrewidować obraz chorwackiego nacjonalizmu z pierwszej połowy XX wieku, w którym nadal jest dużo uproszczeń i schematycznych interpretacji.

Tomasz Jacek Lis

² Por. H. Rasim, *Bosna i Hercegovina u drugom svjetskom ratu 1941–1945*, Sarajevo 2016.

